

Vladimir WAKOUNIG¹

VPETI V LASTNEM RASIZMU

Manjšine v drugačni vlogi

Nevsakdanja in nedovoljena vprašanja

V prvem trenutku zveni bogokletno in morda tudi nerazumljivo, da si kdo drzne spraševati po rasizmu in ga raziskovati pri manjšinah. Kako upravičiti vprašanje, ali so "rasistične prakse" pri manjšinah mogoče? Kakšen interes tiči za tem, da hoče kdo raziskati družbene probleme kot sta "rasizem" in "nacionalizem" tudi pri manjšinah? Ali ni tako dejanje vodeno le "od zgoraj" in služi le odstranjevanju madežev z večinske družbe, da bi odvrnili pozornost z njenih mehanizmov diskriminiranja in zatiranja in bi bila tako manjšina še bolj izločena in diskreditirana? Kdo bo pravzaprav pridobil ob trditvi, da se tudi pripadniki manjšin obnašajo rasistično in nacionalistično? Ali tisti, ki se ukvarjajo s takimi znanstvenimi projekti, ne gledajo na družbeno povezanost večine in manjšine preveč poenostavljeno in ne reflektirajo vzročne zveze med dominirajočimi in dominiranimi? Se s takimi drznimi hipotezami ne potrjuje že vnaprej mnenje tistih, ki tako ali tako odrekajo manjšinam pravico do eksistiranja? Se manjšin v njihovem boju za preživetje ne razume napak samo zato, ker zahtevajo svoje pravice? Ali je mogoče, da bi označevali manjšine za rasistične že zategadelj, ker vidijo v krepitvi narodne zavesti edino sredstvo proti asimilaciji?

Lahko bi našteval neskončno vrsto podobnih vprašanj in ugovorov proti tej temi, ki jo hočem obravnavati, formulirati in predstaviti v svojem referatu. Še posebej pa bi bilo treba temu nasprotovati zato, ker se hoče s tem ukvarjati nekdo, ki je sam pripadnik manjšine. Kakšen interes privede nekoga, ki je sam prizadet, da dokazuje rasistične pojave pri manjšinah? Ali niso prizadeti že vnaprej pristranski? Ali zmorejo toliko distance in refleksivnosti, da lahko to temo sploh obravnavajo?

Znanost in njeno zaznavanje manjšin

Trdim, da je vseeno, ali so pripadniki manjšine ali večine, obstaja namreč samo ena perspektiva: če je že treba rasizem raziskovati in o njem diskutirati, potem gre predvsem za rasizem neke imaginarne družbe oz. za rasizem večin, nikakor pa ne manjšin. Rasizem manjšin je bil vselej izvzet in je to še danes tema, ki se je loteva vsak le z največjo zadržanostjo in posebno previdnostjo. Opaziti je, da raziskuje negativne družbene fenomene (kot rasizem, nacionalizem, seksizem itd.) v manjšinskih družbah le malo znanstvenikov. Zapostavljanje takih raziskovalnih tem pa povzroča, da je znanost bistveno sokriva za nepopolno sliko o manjšinah

¹ Dr. Vladimir Wakounig, profesor na Univerzi v Celovici, Institut za pedagogiko in izobraževanje.

in njihovem delovanju v družbi. Manjšine se prikazuje enostransko zato, ker se jih vidi skoraj izključno v odnosu do večine: namreč kot zatirane, diskriminirane, kot žrtve, kot objekt. Tako gledanje homogenizira in je fiksirano le na raven razlik med večino in manjšino. Na eni strani izključno diskriminirajoča večina, na drugi izključno trpeča manjšina.

Raznoliko ravnanje in raznolike vloge znotraj manjšin niso predmet opazovanj. To izmikanje povzroča, da se manjšin ne da prepoznati v vlogi zatiralcev, sostorilcev in kot subjekte. Ker je zaznavanje ravnanja manjšin površno in enostransko, je tudi slika o ravnanju manjšin v družbenem kontekstu pomanjkljiva in ne ustreza raznolikim in nasprotujočim si praksam manjšine. Taka fragmentarna konstrukcija predstav o manjšinah, ki jo je ustvarila znanost, odvezuje tudi manjšino, da bi se ukvarjala in soočala s svojo notranjo pluralnostjo in dispariteto. Način, kako se manjšina sama predstavlja večinski družbi, ustreza v glavnem tistim predstavam, ki jih je znanost že vnaprej načrtala z znanstvenim povpraševanjem in opisovanjem. Znanstveno ukvarjanje z manjšinami se odvija predvsem pod enim aspektom, kako večina izloča manjšino. To odgovarja tudi družbenim pričakovanjem in normiranju, da namreč manjšine vidijo sebe v vlogi šibke in zatirane skupine.

Znanost je v svojem selektivnem pristopu do tako imenovanih problemov manjšine in večine konstruirala perspektivo dualizma - tu večina, tam manjšina - ki je privedel do zelo poenostavljenih razlag odnosa med obema skupinama. Po mojem mnenju je prav ta konstrukcija dualizma bistven vzrok, da se posebno manjšin ne zazna v njihovi pluralnosti in v njihovih raznolikih in nasprotujočih si namenih in dejanjih. Ta dualizirajoča konstrukcija tudi povzroča, da si manjšine in večine stojijo nasproti kot dva nezdružljiva monolita v navidezni in podtaknjeni homogenosti ter dozdevni nezamenljivi posebnosti. Tako konstruirano soočenje ima za posledico, da se večin in manjšin ne občuti kot istočasno prisotnih v družbenem razvoju, temveč se sugerira delitev dela na raznih področjih odgovornosti v družbi. Družbeno ločevanje po principih etničnih konstrukcij, kar je bistveni dejavnik nacionalističnega načina gledanja, tudi pogojuje, da se večine in manjšine čutijo odgovorne samo za "svoja" življenjska področja - vseeno, kaj pod tem pojmom razumemo - in ne pogledajo čez rob lastne sklede. Tako ravnanje je zelo močno pri tistih skupinah, ki poudarjajo etnično orientirano in nacionalistično manjšinsko politiko.

Nekoliko priostreno lahko postavimo tezo, da znanstveniki sicer formulirajo rasizem kot splošni družbeni pojav, v obravnavanju pa ga vidijo skoraj izključno kot del, fenomen večinske družbe. Prenosa perspektive k manjšini ni - kar pomeni, da se manjšine svojih rasističnih praks ne zavedajo in jih znotraj svojih struktur nečejo videti. Bistriti oči za rasistične procese izločevanja, ki jih tvori manjšina proti lastnim članom, pa ni dovolj. Potrebno bi bilo, da se manjšine zavedo dejstva, da so vedno soudeležene v splošnih družbenih procesih in da svojega notranjega ravnanja ne morejo ločiti od celotnih družbenih procesov diskriminiranja. V kontekstu splošnega družbenega rasizma je treba vedno videti tudi rasistično ravnanje manjšin.

Je potrebno, da znanosti revidirajo svojo podobo o manjšinah?

Ni antirasistične prakse, ki bi temeljila na tem, da je mogoče opravičevati rasistična dejanja pri manjšini s samoohranitvijo. Pogledati čez rob lastne sklede pomeni, da lahko od družbe zahtevamo le toliko demokratičnih vrednot, kolikor smo jih pripravljeni uresničiti v lastni skupini. Kot pripadnik slovenske narodne skupnosti na Koroškem in kot nekdo, ki pristopa k odnosu med večino in manjšino z znanstvenimi analizami, bi rad kritično poudaril, da je bilo v preteklosti potrebno, da je znanost pospešeno raziskovala družbeni položaj manjšin. Za znanstvenim angažmajem za t.i. manjšinsko tematiko sta bila med drugim tudi angažiranost in poklicna predstava znanstvenika/-ice o sebi. Namreč: prevzeti odgovornost za human in demokratičen razvoj, pokazati na diskriminiranja in neenakosti in biti solidaren v političnih dejanjih z zatiranimi. To deloma brezkompromisno ravnanje mnogih znanstvenikov je bilo velikega pomena in tudi odločilno, da je večinska družba sploh zaznala manjšine in se začela zavedati svojih izločitvenih mehanizmov. Znanost je bistveno prispevala k temu, da so manjšine prodrle v zavest družbe in se jih politično sprejema ter obravnava kot subjekte. Za avstrijsko situacijo lahko postavimo hipotezo, da so bile prav znanstvene raziskave in izsledki med drugim odločujoči, da je Zvezna vlada priznala narodne skupnosti za avstrijske. Znanstvene analize so v javnosti ustvarile senzibilnost za neenak družbeni in politični odnos do manjšin. Manjšine so postale samozavestnejše, ker so v znanosti dobile pomembnega zaveznika za enakost in pravičnost.

Značilno pa je, da je kljub rastočemu rasizmu in nacionalizmu le malo znanstvenikov, ki bi se ukvarjali s prav takim angažmajem in z enako brezkompromisnostjo z rasističnimi praksami pri manjšinah. Nekateri znanstveniki si raje izberejo nove "večine", kjer uporabijo že dognana spoznanja o odnosih med manjšinami in večinami in kjer lahko posplošujejo. Za tako ravnanje je več razlag:

Verjetno se znanstveniki izogibajo konfliktov z manjšinami, za katere so se še pred kratkim zavzemali za družbeno priznanje in spoštovanje. Morebiti je tudi tako, da kritiziranje rasističnih praks nasprotuje razumevanju znanstvenikov in znanstvenic, ker se ne pokriva z njihovimi predstavami o solidarnosti s tistimi, ki so izločeni iz družbe. Prav levičarski znanstveniki se v svojem angažmaju osredotočajo "na vse šibko, malo produktivno in pomoči potrebno" (Regehr 1993, 12), kritiziranje manjšin pa bi vendar pomenilo prelom v njihovem zaznavanju družbeno šibkih skupin.

Lahko pa je v ozadju tudi strah, da bi kritično soočanje z rasizmi pri manjšinah privedlo do popolnega revidiranja njihove skonstruirane podobe, kar navsezadnje pomeni tudi kritiko lastnih pristopov. V takih primerih je bolj oportuna trditev, da je težko in deloma nemogoče, da bi kak kritičen duh iz večine lahko razumel in sledil tako imenovanim "notranjim mnenjem" manjšin.

Ukvarjanje z rasističnimi praksami pri manjšinah bi moralo privedi pri mnogih znanstvenikih do spremenjene percepcije in prikazovanja manjšin v njihovih vlogah: manjšine niso le žrtve večin, niso le odvisne od družbenih razmer, niso samo nemočni objekti znanstvenih raziskovanj. Manjšine so tudi storilci in za svoje ravnanje odgovorni subjekti. Drugačno zaznavanje manjšin bi povzročilo, da bi znan-

stveniki morali tudi drugače obravnavati manjšine. Medtem ko je bilo še pred leti pomembno, da so manjšine iz demokratično-političnih vzrokov dobile, prav zaradi angažmaja znanstvenikov, nekak zaščiten in življenjsko pomemben prostor, kjer so se konsolidirale in razvile perspektive, pa je danes pomembno, da se je zaradi demokratično političnih vrednot treba otresti tudi nedotakljivosti manjšin, ko le-te stavljajo na nacionalistična in rasistična dejanja. Antirasisitična praksa znanstvenikov bi morala manjšine opozarjati, da so soudeležene pri kršitvah in zapostavljanjih ljudi s svojim izločevanjem, biti subjekt in storilec (Thürmer-Rohr 1992/93).

Mnenja sem, da je prav za znanosti, ki se ukvarjajo z rasizmi, nacionalizmi in vrednotenjem, potrebno, da si pridobijo širok pogled na odnos med večinami in manjšinami. Vsako poveličevanje, vsako idealiziranje – posebej še manjšin – samo prispeva k temu, da se manjšin ne vidi v njihovi pluralnosti. Za znanstvenike "manjšina" ne sme ostati moralna instanca, ki ne dopušča kritike nehumanega ravnanja pripadnikov manjšin. Dokler je "manjšina" razumljena samo kot nesporno pozitivna "moralna kategorija", je pogled na nedemokratično in nečloveško ravnanje v njej zamegljen in ne dovoljuje vpogleda v oblastne boje in kadrovske strategije znotraj manjšin. Če naj si postavimo vprašanja o oblasti in zapostavljanju, potem mora manjšina biti vključena v raziskovalni proces kot "metodična kategorija" (Thürmer-Rohr 1989, 102). Prav znanstveniki, ki se ukvarjajo z rasizmom kot z družbenim fenomenom, morajo reflektirati paradigme kritične znanosti, da bi zaznali in tematizirali tudi soodgovornost manjšin za oblike zatiranja.

"Etnija" in "etnična identiteta" kot nadomestek za raso?

"Ohranitev narodne zavesti je edino in najvišje, za kar se mora zavzemati vsak koroški Slovenec" (Smrtnik, podpredsednik EL).

"Narodna skupnost, ki se hoče razvijati, je prisiljena, da deluje etnocentristično!" (Kert, NT, 22. 9. 1995)

"Vprašanje narodne skupnosti ni ideološko vprašanje. Edini kriterij je pripadnost k etnični skupnosti" (Grilc, bivši predsednik NSKS, NT, 21. 7. 1995).

"Etnična identiteta spada k najvažnejšim identitetam, ki jih mora živeti človek. Menjava etnične identitete ni mogoča brez genske manipulacije!" (Kert, NT, 16. 6. 1995)

"Etnična identiteta nam je bila položena že v zibelko. Od rojstva smo koroški Slovenci" (Logar, slovenski glasbeni raziskovalec, v diskusiji o "etnični identiteti").

Vpetost v lastni rasizem bi rad pokazal na primeru slovenske manjšine na Koroškem. Odločitev za to je razumljiva, saj je ta proces že dolgo del mojega znan-

stvenega delovanja. Mislim tudi, da je fenomen "rasizacije" vseh avstrijskih narodnih skupnosti prav med koroškimi Slovenci najbolj prisoten. Z "rasizacijo" opisujem potek ustvarjanja in predstavljanja "rase" (Leiprecht 1992, 105 ff).

Za boljše razumevanje nadaljnjih razglabljanj naj omenim, da obstajata znotraj slovenske narodne skupnosti dve politični opciji, ki imata v svojem razumevanju "narodne skupnosti" različni stališči in zato tudi različno oblikujeta svojo narodnostno politiko. Na eni strani je Zveza slovenskih organizacij, ki v zadnjih letih zavestno pospešuje antinacionalistično prakso in zato odklanja vsako restriktivno in izmejevalno pojmovanje "narodne skupnosti". Po predstavah te politične usmeritve se je treba ogniti vsemu, kar bi vodilo v homogenizacijo slovenske manjšine. Etnično identiteto je iz tega treba razumeti kot "časovno vezano socialno konstrukcijo z možnostjo pripadnosti več etničnim skupnostim" (Ottomeyer 1997, 19), ne pa kot edino identiteto, ki jo pripadnik manjšine sme imeti.

Na drugi strani je Narodni svet koroških Slovencev, ki želi ustvariti za slovensko narodno skupnost jasne, razvidne strukture, ki določajo predstave o etniji. To bi se dalo najboljše doseči s tako imenovano etnično stranko, ki ne dovoljuje nobenih različnih pojmovanj manjšinske politike. Legitimni, avtorizirani in avtentični politični zastopniki manjšine so tisti, ki delujejo znotraj te etnične stranke. Krepitev "narodne zavesti" in "ohranitev etnične identitete" sta napomembnejša politična cilja te desne skupine slovenske manjšine, ki odklanja tudi interkulturalne alianse in predstave o multikulturalni družbi, češ da samo razvojenjeto etnično definirano in etnično odcepljeno politiko.

Odkar je Slovenija postala samostojna država, se je polarizacija teh dveh pozicij znotraj slovenske narodne skupnosti še zaostri. Etnocentristična oz. nacionalistična skupnost koroških Slovencev se čuti močno zaradi države Slovenije, ki sama vodi zelo razmejevalno in navznotraj homogenizirajočo politiko nacionalne identitete. Simptomatično je, da je Republika Slovenija prepustila odgovornost za tako imenovane Slovence v zamejstvu desničarskim politikom. To pomeni homogenizacijo političnih struktur in politično prakso, ki meri predvsem na krepitev etnične zavesti manjšine. Politične akcije in kulturne dejavnosti pripadnikov slovenske manjšine naj služijo etnični mobilizaciji in kreptivi narodnega ponosa. Iniciative, ki teh ciljev ne zasledujejo v prvi vrsti in morebiti implicirajo celo kulturni relativizem, niso dobrodošle. Slovenska država, ki želi zgraditi svojo identiteto na osnovi stalnega diskurza o "slovenskem ljudstvu", "slovenskem narodu" in "slovenski kulturi" (Wakounig 1994, 53), stremi za tem, da bi ta diskurz o identiteti vsilila tudi slovenskemu prebivalstvu na Koroškem. Skupinam slovenske manjšine, ki se upirajo sprejeti ta politični nalog slovenske vlade, naj bi odtegnili vsako finančno in moralno podporo iz Slovenije.

Citati, ki sem jih navedel in izvirajo iz konteksta koroških Slovencev, kažejo, s kakšno vehemenco poteka diskusija o vprašanju "etnične identitete". Stališče slovenske države je povzročilo povsem iracionalno diskusijo o "pravem", "tako imenovanem" in "poštenem" Slovcu. V središču teh razpravljanj stoji vprašanje: "Kakšne so značilnosti pravega Slovenca?" "Biti Slovenec" je norma, ki ni uporabna le za ustvarjanje razlike do nemško govorečih, temveč - in to je trenutno odločilno - tudi ustvarjanje razlik znotraj slovensko govorečih. Označba "slovensko govo-

reč" je premalo, treba je pridati attribute, oznake, ki izključujejo raznolikost razlag. Kdor se označuje za Slovenca, še ni vsak "pravi Slovenec", s tem pa je določanje etničnega kolektiva samo bolj zamegljeno in zapleteno. Pri procesu rasizacije, torej pri procesu ustvarjanja etnične skupine, so subjektivni vzorci razlag brez pomena. Odločilen je red, ki omogoča tudi izvajanje oblasti. To pomeni, da ustvarjajo ta red tisti, ki zahtevajo zase oblast nad etničnim kolektivom, tisti, ki so "pravi" zastopniki naroda. Avtorizacija njihovega zastopstva in njihove reprezentacije je dana s tem, da pripadniki narodne skupnosti ta red in pojmovne vzorce tako imenovane politične elite brez ugovorov ali spraševanj akceptirajo.

Rasizem, ki ga ustvarjajo nacionalistični pripadniki manjšine, je v ločnici, ki poteka vzdolž kategorij "etnična identiteta", "etnična pripadnost", "etnični kataster" (torej uradni seznam pripadnikov manjšine) in ki naj bi ustvarila skupnost "zdravega jedra". Strategija ustvarjanja te "nove skupnosti" je enostavna in tako naj bi se jo tudi razumelo: kdor akceptira te trditve, je etnično zaveden koroški Slovenec, ki uživa znotraj "zdrave narodne skupnosti" ugled in veljavo in prispeva k ohranitvi slovenske narodne skupnosti. Kdor pa te trditve kot konstitutivne elemente slovenske narodne skupnosti zavrača, dela po mnenju "pravil" Slovencev asimilacijsko politiko, slabi slovensko manjšino in ne deluje v smislu ohranitve in krepitve manjšine.

Nenehno sklicevanje na "etnično identiteto" in "narodno zavest" daje možnost vpeljevanja razlike med "dobrimi Slovenci" in "slabimi Slovenci". "Etnična identiteta" nadomešča pojem rase. To vnešeno razlikovanje vzdolž "etnične identitete" ni tako izpostavljeno napadom, ker ga mnogi asociirajo s pozitivnim. V nasprotju z "raso" je diskurz o etnični identiteti družbeno priznan. Mnogi povezujejo kulturo z "etnižo" in "etnično identiteto", kultura pa ne vsebuje nobenih spotakljivih vsebin. Šele pri natančnejšem opazovanju, za kaj se ta pojem sploh uporablja, šele pri pozorni analizi procesov in razvojev se pokaže, da pomeni "etnična identiteta" tisto zaznamovanje, ki ustvarja ločnico znotraj manjšine.

Čim močnejša je pluralnost življenjskih razmer, čim bolj raznolika tudi svetovnonazorska orientacija pripadnikov manjšine, čim bolj kompleksni so vsakdanji odnosi, tem močnejši je pritisk normiranja, tem silnejši je poskus homogenizacije odnosov v manjšini. Moja hipoteza je, da hočejo prav nacionalistične politične elite manjšin s svojim povečevanjem enotnosti ustvariti in utemeljiti jasno razpoznavne etnopolitične cilje, "sistem znamenj različnosti ob rasnem zaznamovanju", ki ima karakter oblastvene legitimacije (Dittrich 1991, 28).

Vpetost manjšine v lastni rasizem je v tem, da odreka svojim pripadnikom družbeno pluralnost življenjskih razmer, v kateri participira vsak v drugačni meri. Značilnosti, ki naj bi konstituirale narodno skupnost, postajajo vedno bolj ekskluzivne, preprečile pa naj bi tudi nepreglednost in kompleksnost interesov. Kdor ni pripravljen sprejeti ekskluzivnosti zahtevanih značilnosti, se izključuje sam. "Etnična identiteta" je tisto posebno, kar naj ustvari razliko do tistih, ki motijo čistost etničnega. Proces ekskluzivnega ni dokončen, to pomeni, da kolektivna podoba "etničnega MI" nikoli ni oprijemljiva. Logika rasizma in nacionalizma je v tem, da definira ekskluzivnost vedno na novo in izključuje ljudi, ki ne ustrezajo novim znakom ekskluzivizma etnične manjšine. Tam, kjer se manjšina spusti v

rasistične in nacionalistične prakse slabi samo sebe. Vedno bodo obstajali ljudje, ki ne ustrezajo kaki značilni ekskluzivnosti. Bolj natančno: vpletenost v lastni razizem pomeni veliko nevarnost samouničenja.

“Kajti ustvarjanje bratstva z izključevanjem “outsiderjev” se nikoli ne konča ... Posledici tega sta fragmentacija in notranje napetosti tako razumljenega bratstva, ko postaja skupina ljudi, ki so zares `zraven`, vedno manjša. Tako bratstvo pelje navsezadnje v bratomor” (Sennet 1983, 25).

Konsekvence za znanstveno in pedagoško prakso

Nisem imel namena, da bi svoja izvajanja na temo “Vpleten v lastni razizem” razvijal pred ozadjem varne znanstvene teorije. Bolj me je gnala potreba, da napravim razizem in nacionalizem pri manjšinah za predmet znanstvih obravnavanj. Nekateri znanstveniki imajo še vedno pomisleke, da bi spravili to temo v javno diskusijo, saj se bojijo nadaljnega marginaliziranja manjšin. Tak zadržan odnos pa po mojem mnenju ni v skladu demokratizacije družbenih razmer, v katerih so tudi manjšine z vso svojo odgovornostjo.

Znanstvena in pedagoška praksa naj bi upoštevala naslednja načela:

a) odprava dualnosti

Dualnost gledanja – tu večina, tam manjšina – veliko pripomogla k boljšemu sporazumevanju med obema. Često se je s tem pospeševalo obojestransko obračunavanje, ker so tudi znanstveniki postavljali “obe družbi” drugo proti drugi kot nezdržljiva življenjska svetova s svojima zaprtima identitetama in kulturama. Vedno večja pluralnost zajema obe področji, tako da je določene življenjske oblike vedno težje pripisati samo manjšini ali samo večini.

b) nobenega mitologiziranja manjšin

Manjšine so v preteklosti prikazovali skoraj izključno kot žrtve. Pri svojem izločevanju pa se manjšine prav tako poslužujejo rasisitičnih in nacionalističnih praktik in tako agirajo v vlogi storilcev. Mitologiziranje, idealiziranje ali celo heroiziranje pa ne pripomorejo do večje demokratizacije manjšin.

c) pogledati čez rob lastne sklede

Prav antirasistična znanstvena in pedagoška praksa bi se morala truditi, da pomaga skupinam pogledati tudi čez rob lastne sklede. Treba jim je pomagati, da se zavedo lastne odgovornosti za razvoj, ki naj bi bil menda zunaj njihovega družbenega in življenjskega konteksta. Kdor ne zmore pogleda čez rob lastne sklede, vidi le pol resnice. Manjšine se ne morejo definirati z izvzetostjo iz družbene odgovornosti.

LITERATURA

- Dittrich, Eckhard J. 1991. Das Weltbild des Rassismus. Cooperative Verlag: Frankfurt / Main
Leiprecht, Rudolf. 1992. “... Pech, daß Ausländer mehr auffallen ...” In: Leiprecht, Rudolf (Hg.):
Unter Anderen. Rassismus und Jugendarbeit. DISS: Duisburg, 83 - 130

- Ottomeyer, Klaus. 1997. Kriegstrauma, Identität und Vorurteil. Mirzadas Geschichte und Ein Brief an Sieglinde Tschabuschnig. Drava: Klagenfurt - Celovec.
- Regehr, Elke. 1993. Die Rolle von Frauen und Müttern in der Entwicklung von Rechtsradikalismus. Unveröffentl. Manuskript an der Universität Graz.
- Sennet, Richard. 1983. Die intime Gesellschaft und das Ende der öffentlichen Kultur. In: *Freibeuter*, (15), 19 - 26.
- Thürmer-Rohr, Christina 1989. Mittäterschaft der Frauen - Analyse zwischen Mitgefühl und Kälte. In: Studienschwerpunkt "Frauenforschung" am Institut für Sozialpädagogik der TU Berlin (Hg.): *Mittäterschaft und Entdeckungslust*. Orlanda: Berlin, 87 - 102.
- Thürmer-Rohr, Christina. 1992/93. Entstehung von Unrechtsbewußtsein. Unveröffentl. Manuskript an der TU Berlin. Wintersemester.
- Wakounig, Vladimir. 1994. Schul- und Bildungspolitik im neuen Staat Slowenien. In: *Pädagogik*, 2, 50 - 52.